Bulgarian e-Journal of Archaeology https://be-ja.org
Българско е-Списание за Археология ISSN: 1314-5088

vol. 11.2, 2021, 185–204

PAPERS / СТАТИИ

Article history:
Submitted 5 March 2021
Accepted 30 July 2021
Available online 20 December 2021

Булевтерионът на Сердика

Марио Иванов [a]

[a] Секция за антична археология, Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; slotarm74@gmail.com

The *bouleuterion* of *Serdica*

Mario Ivanov [a]

[a] Department of Classical Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str, 1000 Sofia; Bulgaria; slotarm74@gmail.com

ABSTRACT

The article offers a critical overview of the discussion concerning the chronological periods of the *bouleuterion* in *Serdica*. The building has been studied several times by different scholars, each proposing their own view on the architectural changes and chronology of the council house. A thorough analysis of the published archaeological data suggests five chronological periods in the history of the *bouleuterion* in *Serdica*. The first building has small dimensions and probably mud-brick walls and wooden benches along the walls. It is built most probably in the second third of the 2nd century AD and destroyed in AD 170 during the Costoboc's raids. The next building is rebuilt over the foundations of the earlier one in the end of the 2nd – beginning of the 3rd century AD. The new *bouleuterion* has more solid walls and probably a stone-mason *cavea* inside. The third building could be dated to the end of the 3rd century AD. It is larger, with thick walls in *opus mixtum*. The seats inside are supported by *cavea* built in *opus mixtum*. The fourth period takes place during the initial decades of the 4th century AD. The need of more places for the increased number of councilors resulted in a new elaborate construction of the *cavea*. The last period should be placed after the beginning of the 5th century AD. The *cavea* is partly or entirely demolished and the building is remodeled with new architectural additions. At that time the *bouleuterion* most probably had already lost its original function and is used for different purposes.

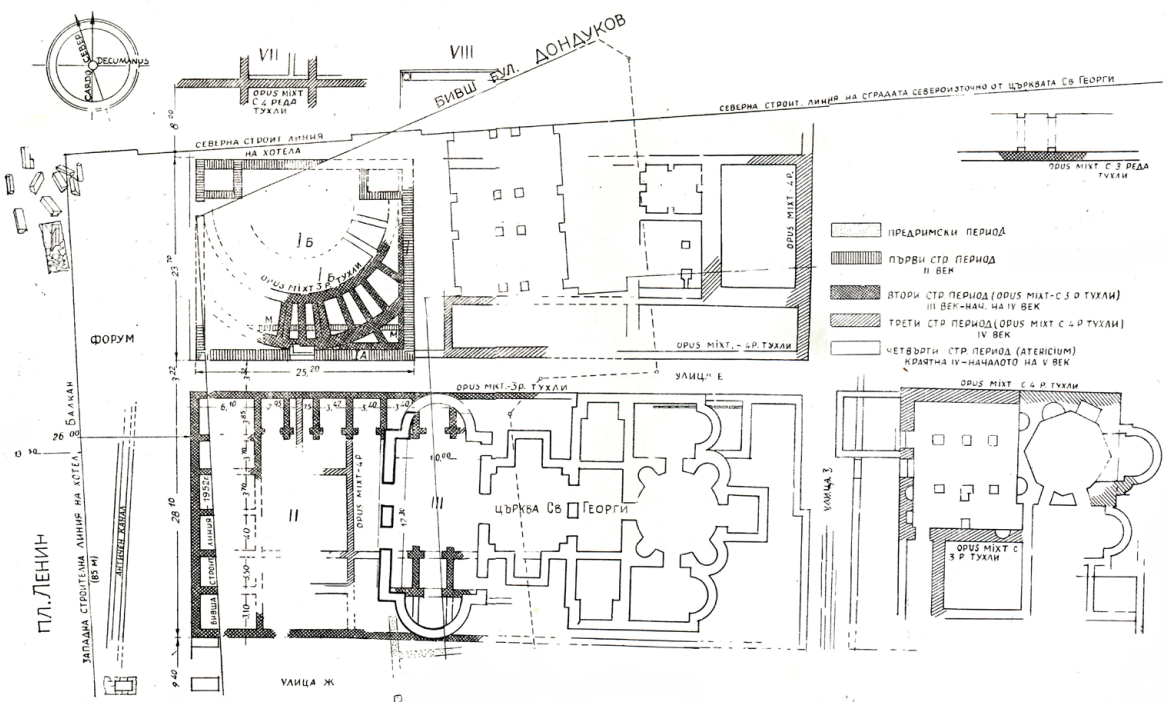
KEYWORDS

Serdica, *bouleuterion*, architecture, chronology

Сградата на градския съвет (булевтерион) е сред основните и най-важни градоустройствени елементи на гръко-римските градове – символ на тяхната автономия и престиж. От градските центрове в римските провинции, попадащи в днешната българска територия, към момента са проучени добре само три такива сгради: в Сердика, Филипопол и Никополис ад Иструм. Детайлното изследване на всяка една от тях позволява проследяването на важни моменти от развитието на тези градове, промяната на техния статут и историята на градското самоуправление като цяло.

Сградата на градския съвет в Сердика (обр. 1–2) е разкрита през 1952–1953 г. от Т. Иванов и арх. С. Бобчев, които въз основа на архитектурния план я идентифицират като булевтерион (Иванов, Бобчев 1964, 27). Тяхното мнение е възприето в научната литература и не се подлага на съмнение. Единствено М. Станчева допуска използването ѝ също и за театрални

This article and the content of the journal is licensed under CC BY-NC-ND 4.0
Copyright: © 2021 M. Ivanov

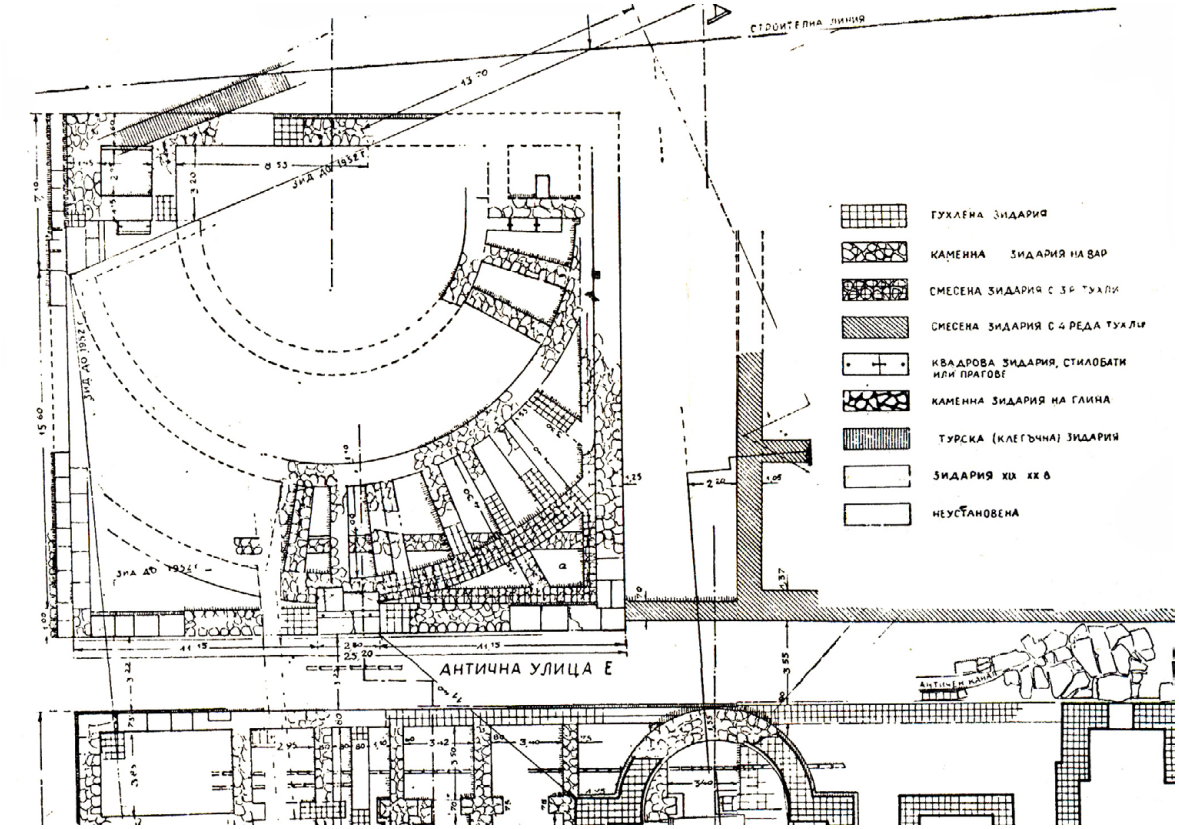
Обр. 1. План на булевтериона на Сердика и проучените около него сгради (по Иванов, Бобчев 1964, Табл. II)
Fig. 1. Plan of the bouleuterion of Serdica and the excavated buildings nearby (after Иванов, Бобчев 1964, Табл. II)

и циркови представления (Станчева 1989, 21), което с основание е отхвърлено от следващите изследователи. След основната публикация на резултатите от проучванията през 1964 г. булевтерионът е разгледан обстойно от арх. Ст. Бояджиев и В. Динчев (Бояджиев 2002; Динчев 2010). За съжаление самата сграда отдавна не съществува и възможностите за коментар са ограничени единствено до публикуваната от проучвателите информация. В обнародваните резултати от разкопките се констатират пропуски и несъответствия, които предлагат материал за размисъл по отношение на предложените от различните автори строителни периоди и тяхната хронология. За целта на анализа по-долу накратко ще бъдат представени мненията на четиримата автори, занимавали се със сградата.

Според проучвателитена булевтериона Т. Иванов и арх. С. Бобчев сградата има два основни строителни периода, обозначени от тях като „А“ и „Б“ (обр. 1). Преди неговото изграждане на мястото е съществувала по-скромна сграда, от която е регистриран т.нар. зид „М–М“ (обр. 1–3), с посока изток–запад и дебелина 0,53 m (Иванов, Бобчев 1964, 15–16, обр. 9, табл. II, V).

През първия строителен период„А“ сградата е представлявала правоъгълник с размери 25,20 x 23,70 m и застроена площ от 597 кв. м. Основите ѝ имат дебелина 1,45 m и са изградени от речни камъни, споени с бял хоросан с късчета строителна керамика. Суперструкцията е изпълнена в *opus mixtum* с три (запазени) тухлени реда и ширина 1,32 m. Спойката е с идентичен хоросан. Ъглите на булевтериона са с изцяло тухлен градеж върху двуредов квадров цокъл. От юг е установен вход с тухлени страници и ширина 2,75 m. Регистрирано е по-късно преустройство на входа, при което прагът е бил повдигнат с 0,40 m, както и следи от неговото зазиждане (обр. 5). Във вътрешността на сградата не са установени други градежи.

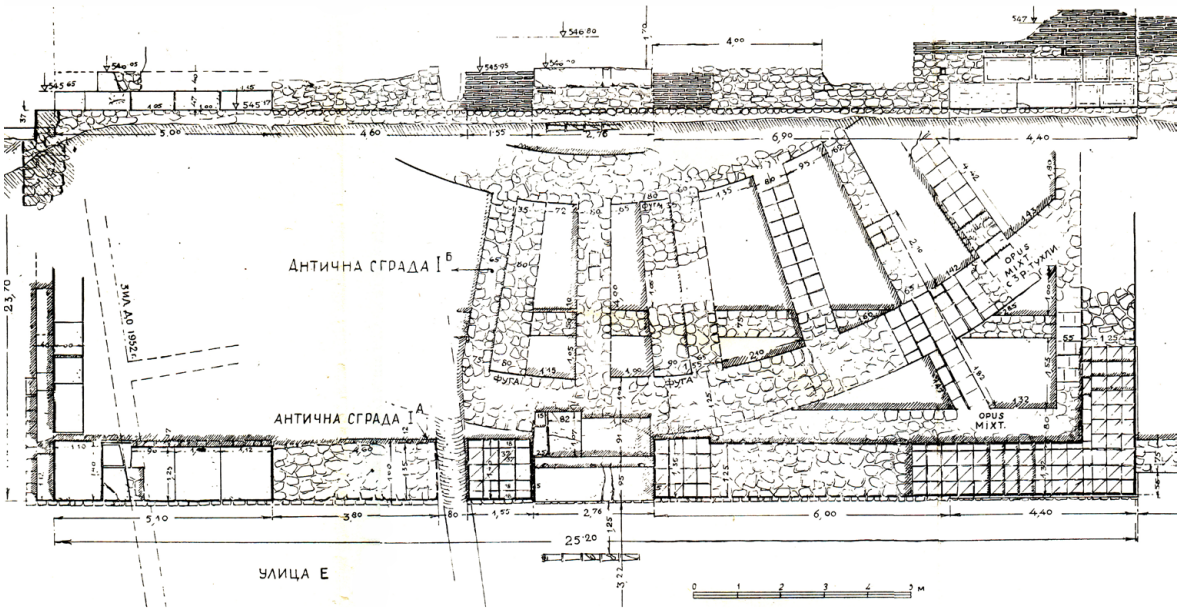
През втория период „Б“ вътрешното пространство на булевтериона е застроено с три концентрични полукръгли стени, свързани помежду си и със стените на правоъгълната сграда

Обр. 2. Детайлен план на булевтериона на Сердика (по Иванов, Бобчев 1964, Табл. III)
Fig. 2. Detailed plan of the bouleuterion of Serdica (after Иванов, Бобчев 1964, Табл. III)

чрез радиални зидове (обр. 1–2, 4). Описаната конструкция е поддържала каменни седалки посредством полуконични сводове. Градежът на стените е идентичен на този от първия период: основите са от камъни, споени с хоросан с примес от парчета строителна керамика, а суперструкцията е в *opus mixtum* с три реда тухли и същия хоросан. Източната стена по вътрешността на първоначалния правоъгълник е с дебелина 0,55 m, докато южната е 0,80 m. Дебелината на външната (южна) полукръгла стена е 1,25 m, а двете следващи са по-тънки – 1,10 m. Радиалните стени между външната и средната полукръгли стени са с редуваща се дебелина от 0,65 и 0,80 m (обр. 3), а тези между средната и вътрешната (северна) – 0,80 и 1,10 m. От двете страни на входа са регистрирани две стени с дебелина 0,80 m, долепени на фуга към външния и средния полукръгъл зид, както и към съседните по-тънки радиални стени (обр. 1–3, 7). През втория период на сградата входът от юг е бил затворен от новата конструкция, което е наложило отварянето на нови входове от запад и предполагаемо от изток. Във връзка с тази реконструкция се поставя и изграждането на едно неголямо правоъгълно помещение с вътрешни размери 2,45 x 2,05 m в северозападния ъгъл на сградата. Стените на това помещение са с различна дебелина и са изградени от камъни на хоросанова спойка със счукана строителна керамика. Предполага се оформянето на идентично помещение и в югоизточния ъгъл. Датировката на двата строителни периода се поставя от проучвателите в последната четвърт на III в. (период „А“) и края на III – началото на IV в. (период „Б“).

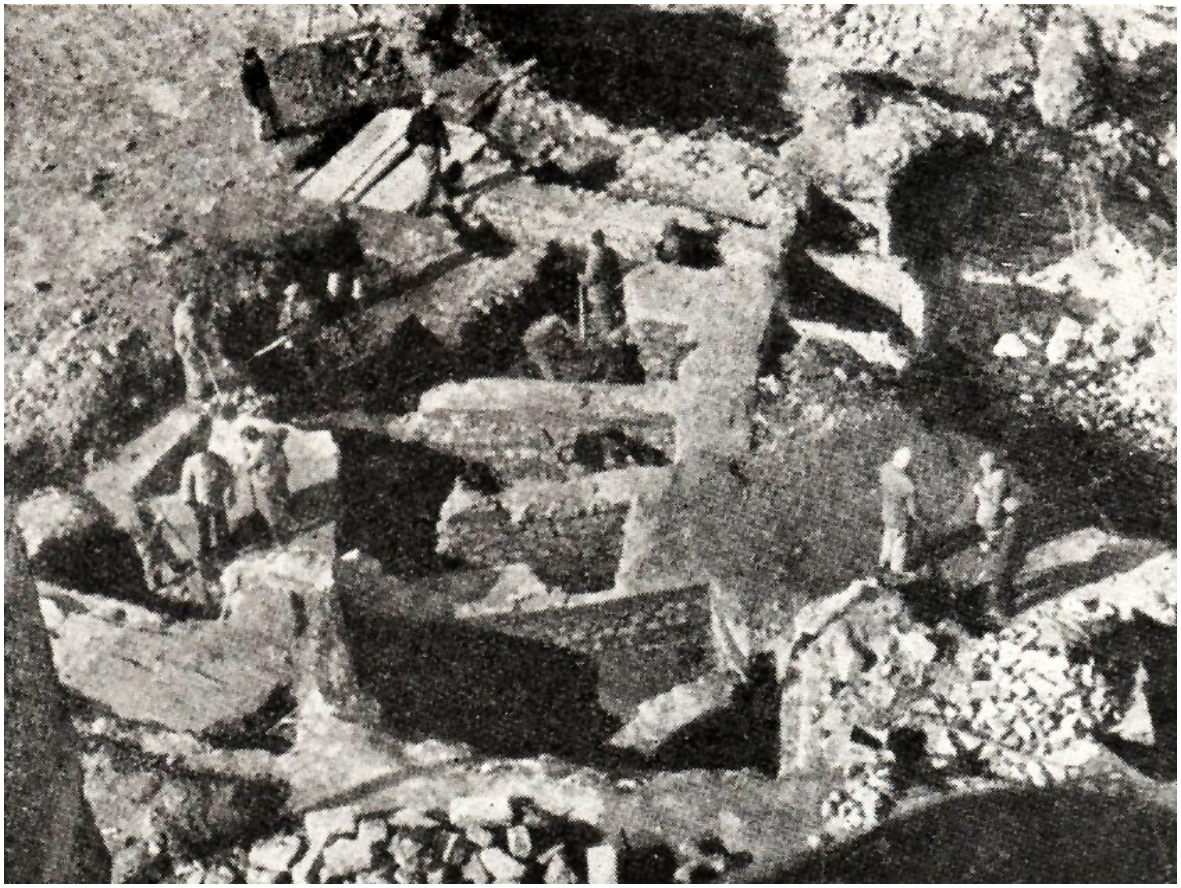
Почти 40 години по-късно арх. Ст. Бояджиев анализира публикуваните данни и предлага различна периодизация и хронология на отделните строителни периоди, базирана до голяма степен на променящото се местоположение на входа на сградата (Бояджиев 2002, 135–139, обр. 9–18). Според него първоначалната сграда (период „А“ по Т. Иванов и арх. С. Бобчев) е

Обр. 3. План и изглед на южната част на булевтериона на Сердика (по Иванов, Бобчев 1964, Табл. V)
Fig. 3. Southern part of the bouleuterion of Serdica, plan and general view (after Иванов, Бобчев 1964, Табл. V)

имала седалки върху дървена конструкция, долепени до източната, западната и отчасти до южната стена. Входът е бил от юг. Авторът датира този начален вид на булевтериона към времето на Марк Аврелий, като от текста не става достатъчно ясно дали преди или след нашествието на костобоките в 170 г. Вторият период в преустройството на булевтериона арх. Ст. Бояджиев поставя при управлението на император Аврелиан, когато във връзка с новия статут на града като провинциална столица се е наложило увеличаване на капацитета на сградата. За целта е издигната масивната конструкция във вътрешността на сградата с полуконични сводове (период „Б“ по Т. Иванов и арх. С. Бобчев). Арх. Ст. Бояджиев не подкрепя оформянето на входове към сградата от изток и запад, а допуска вход от север, където в графичното заснемане от разкопките е отбелязан тухлен градеж (вж. тук обр. 2). Този градеж се интерпретира от него като западна страница на северния вход. Последният период на сградата арх. Ст. Бояджиев отнася към началото на IV век, когато северният край на булевтериона е съборен при неизвестни обстоятелства. Северната част на сградата е преустроена с две правоъгълни помещения по вътрешните ъгли, в които (според автора) се е помещавал градският архив. Северният вход е бил игнориран и отново е използван южният вход, вече с преустроено и повдигнато прагово ниво. Двата полуконични свода, запушвали по-рано пространството северно от входа, са били демонтирани и на тяхно място е изградена нова полуконична конструкция, позволяваща достъп от южния вход към вътрешността на сградата. Носещите стени на тази конструкция се идентифицират от арх. Ст. Бояджиев с двата зида, долепени на фуга до по-ранните.

Последният изследовател, занимавал се с булевтериона на Сердика, е В. Динчев. В студията си върху площадния комплекс на Сердика авторът отделя специално внимание на сградата на градския съвет като важен интегрален елемент на агората (Динчев 2010, 31–34). В хода на своя анализ В. Динчев потвърждава двата основни периода на функциониране на сградата, предложени от Т. Иванов и арх. С. Бобчев с известни корекции и уточнения. Според него през първия период (период „А“) сградата е с вход от юг и без вътрешна конструкция. Във втория период (период „Б“) се отнася изграждането на конструкцията, поддържаща каменните седалки на кавеата, оформянето на вход от запад и правоъгълни помещения в североизточния и се-

Обр. 4. Общ изглед на булевтериона (по Иванов, Бобчев 1964, 21, обр. 16)
Fig. 4. General view of the bouleuterion (after Иванов, Бобчев 1964, 21, обр. 16)

верозападен ъгъл на булевтериона. Реконструкцията на южния вход и повдигането на прага му също се синхронизира с началото на този период. В. Динчев е и първият изследовател, който допуска един по-ранен период за сградата на градския съвет, засвидетелстван археологически от споменатия зид „М–М“ с градеж от речни камъни на бял хоросан (обр. 1–3). Авторът свързва с този най-ранен период на булевтериона откритите две монети на Антонин Пий и Марк Аврелий и фрагментите от интериорна щукатурна декорация. Основавайки се на споменатите находки като *terminus post quem* за следващата сграда на булевтериона (период „А“ по Т. Иванов и арх. С. Бобчев), В. Динчев приема по-ранно изграждане на същата в края на II – началото на III в., като част от възстановителната програма след нашествието на костобоките през 170 г. Съоръжаването на масивната кавеа във вътрешността на сградата (период „Б“) се свързва с промените в административния статут на Сердика като провинциална столица на Вътрешна Дакия. В. Динчев е склонен да постави тази реконструкция по-скоро в последната четвърт на III в. Прекратяването на функциите на булевтериона се предполага в не много продължителен период след преустройството му (в границите на IV век).

Изложените накратко мнения върху хронологията и планово-архитектурните промени на булевтериона показват, че публикуваната информация от археологическите проучвания през 1952–1953 г. предизвиква противоречиви тълкувания. Част от данните не са подложени на коментар, а други се възприемат априори. Внимателното вглеждане в обнародвания от арх. С. Бобчев и Т. Иванов снимков и графичен материал показва редица неточности и несъответствия между илюстрациите и текста на авторите. Налице са и особености на градежите, за които няма информация в текстовото описание. По-долу излагам тези несъответствия, чието

тълкуване е от значение за правилното интерпретиране на строителната история на сградата.

По-ранен зид „М–М“. Зидът е частично разкрит в южната част на сградата, между радиалните стени, поддържащи кавеата на булевтериона (обр. 1–3). Градежът му е от речни камъни на спойка бял хоросан. Дебелината на стената е дадена като 0,53 м. В детайлното графично заснемане на южната част от булевтериона (Иванов, Бобчев 1964, табл. V) добре се вижда разлика в дебелината на зида (срв. тук обр. 3). В източната си част той е по-тесен, вероятно около 0,50/0,53 m, в средната си част (между 3 и 6 радиален зид) е регистрирана по-голяма дебелина, означена на чертежа като 0,75 m, а в западната си част отново е даден с по-малка дебелина, като се забелязва тесен цокъл около 0,10 m) по северната му страна. Означената на чертежа дебелина е 0,50 m. В останалите графични планове, вероятно поради по-дребния мащаб на заснемането, тези разлики не са видими. В съответната текстова част също липсва описание и коментар. Дали има промяна в характеристиката на градежа остава неясно. Единствено от графичната документация не може да се прецени дали не се касае например за суб- и суперструкция на един и същи зид. От посочения чертеж се вижда, че южната линия на въпросния зид „М–М“ е константна, докато посочените разлики в дебелината на стената са отразени чрез съответното изместване на северната линия в посока север. Тази особеност по-скоро е в полза на предположението за две стени, изградени една върху друга, отколкото за суб- и суперструкция на една и съща стена.

Стена по вътрешното лице на южната стена на булевтериона. Същата е с ориентация изток–запад, дебелина от 0,80 m и градеж в смесена зидария с три тухлени реда (?) и хоросан със счукана строителна керамика. Долепена е на фуга до южната стена на булевтериона, макар че това не е изрично упоменато в текстовата част. Според текста, стената следва да е изграден през втория период „Б“ заедно с полукръглите и радиални стени на кавеата. На една от снимковите илюстрации (Иванов, Бобчев 1964, 21, обр. 17) ясно се вижда, че външният полукръгъл зид на кавеата пресича и разрушава въпросната стена (вж. тук обр. 6), което означава, че последната не е синхронна на конструкцията на кавеата. В графичната документация (Иванов, Бобчев 1964,табл. II, III и V) южният полукръгъл зид също не е представен като свързан с въпросната южна стена, т.е. отново има разминаване между текстовата и илюстративната част вдокументацията на сградата (срв. тук обр. 1–3).

Северозападен ъгъл на булевтериона. В текста и в графичното заснемане този участък коректно е представен като по-късно изграден. Отбелязано е, че градежът му също се различава от останалата структура на запазените стени на булевтериона. От снимковия материал (Иванов, Бобчев 1964, 20, обр. 15) ясно се вижда, че новият градеж стъпва върху по-ранния квадров градеж с отчетлива фуга, което е само загатнато в текста.

Североизточен ъгъл на булевтериона. За тази част от сградата няма почти никаква информация, освен дадената на едно от графичните заснемания (Иванов, Бобчев 1964, табл. III; срв. тук обр. 2). В текста е предположено, че оформянето му е идентично на правоъгълното помещение в северозападния ъгъл, но от графичната документация се вижда единствено, че е засвидетелствана стена с посока изток–запад, която би могла и да е част от радиалните зидове на кавеата, както я тълкува и арх. Ст. Бояджиев. По нейната южна страна са отбелязани каменни блокове, свързани с метални скоби (?), чието присъствие не е обяснено и функцията им остава неясна.

Северна стена на булевтериона. За нея липсва описание в текста. Споменава се, че тя ще бъде разгледана във връзка с реконструкцията на северозападния и североизточен ъгъл, но това така и не е направено. Видът и състоянието на северната стена са илюстрирани само графично (Иванов, Бобчев 1964, табл. III). Арх. Ст. Бояджиев правилно отбелязва наличието на тухлен градеж почти по средата на северната стена (срв. тук обр. 2), който той интерпрети-

ра като западна страница на предполагаем северен вход и го отнася към преустройствата през втория (според него) период. Предвид градежа на булевтериона, наличието на подобен тухлен градеж наистина не може да се обясни по друг начин, освен като страница на вход. Това, което не е отбелязано от арх. Ст. Бояджиев, е, че въпросният северен вход всъщност има по-значителен размер от южния, ако се съди по графичното заснемане.

Радиални стени. Размерите и градежът на тези зидове са задоволително обяснени в текста и чрез илюстрациите. Отбелязано е, че стените имат две различни дебелини, редуващи се последователно. Единствените две съхранени радиални стени между вътрешния и средния полукръгъл зид също имат различни дебелини. В графичното заснемане (Иванов, Бобчев 1964, табл. III) втората (западната), по-тънка стена, е дадена на фуга към съседните полукръгли стени (вж. тук обр. 2). В текста не се споменава нищо за това.

Южен вход. Обстойно коментираният южен вход на булевтериона е бил преустроен в един по-късен момент, като нивото на прага му е било повдигнато според проучвателите с 0,40 m (обр. 5). От приложения на снимката мащаб (Иванов, Бобчев 1964, 19, обр. 13) се вижда, че повишаването на нивото на новия праг е най-малко с 0,60 m и то, ако се предположи, че върху първоначалното ниво е бил положен същият каменен блок, което е съмнително. Ако приемем, че първоначалната сграда не е имала каменен праг, то повишаването на нивото е с почти 1,0 м.

Строителни периоди и хронология на булевтериона. Представените по-горе мнения на проучвателите и направените бележки към публикуваната информация от археологическите проучвания дават основания за преосмисляне на предложените към момента строителни периоди на сградата и тяхната хронология.

I период. Най-ранният градеж, засвидетелстван в обхвата на булевтериона, е т.нар. зид „М–М“, респективно сградата, към която той е принадлежал (обр. 1–3, 8). В. Динчев пръв предполага, че въпросният зид е единствената оцеляла структура от първата сграда на булевтериона, изградена преди нашествието на костобоките. Авторът правилно допуска, че източната, северната и западната стени на тази ранна сграда вероятно са повторени от следващата по-масивна постройка и съответно разрушени от нея. Предвид логиката на градското планиране от II–III век и локализацията на коментирания ранен зид под сградата на по-късния булевтерион, е напълно допустимо по-ранната сграда да е изпълнявала същите функции. Тук е възможно известно допълнение с оглед на констатираните разлики в дебелината на въпросната стена, отразени в графичната документация (Иванов, Бобчев 1964, табл. V; срв. тук обр. 3). Възможно е да се допусне, че става въпрос за два последователни градежа, осъществени един върху друг. Стените на по-ранната сграда (с дебелина 0,53 m) вероятно са носели по-лека (кирпичена ?) конструкция във височина. Дървено-кирпичена конструкция се предполага и за първия хронологически период на агората на Филипопол например (Топалилов 2012, 108). Датировката на тази първа постройка най-вероятно следва да се постави не по-рано от втората третина на II в., предвид конструктивните особености на сградите от втората половина на I–първата трета на II в. (Иванов 2020, 107–114). Проучените сгради в Сердика, датирани към края на управлението на Хадриан – Антонин Пий, имат идентична дебелина на стените и кирпичена суперструкция (срв. Ivanov 2021, 90-91). Откритите две монети на Антонин Пий и Марк Аврелий се синхронизират добре с подобно предположение. Засвидетелстваните елементи от щукатурна декорация също съответстват на стремежа за по-представително интериорно оформяне на една обществено важна, но сравнително скромна като конструкция сграда. Разрушаването на първия булевтерион може да се свърже с нашествието на костобоките през 170 г., когато Сердика е опожарена и разрушена изцяло или в много голяма степен (Динчев, Гатев 1997, 50; Ivanov 2021, 85).

II период. Възстановяването на булевтериона към края на II в. може да се предположи,

Обр. 5. Южният вход на булевтериона (по Иванов, Бобчев 1964, 19, обр. 13)
Fig. 5. The southern entrance of the bouleuterion (after Иванов, Бобчев 1964, 19, обр. 13)

че е изпълнено в същия обем, като новите стени са стъпили върху по-старите или последните са били изцяло демонтирани. Този период от съществуването на сградата предположително може да се идентифицира с регистрираната по-голяма дебелина от 0,75 m на въпросния зид „М–М“ (обр. 3, обр. 8). Останалите стени вероятно са унищожени при изграждането на следващата по-масивна постройка. При археологическото проучване на терена на метростанция „Сердика 2“ при много сгради е регистрирано изграждане на стените от края на II–началото на III в. върху по-ранните стени от периода преди 170 г. (Иванов 2011, 316) Подобно решение е напълно допустимо и за разглежданата сграда на булевтериона.

Археологическата информация за по-ранните периоди (период ?) на булевтериона е крайно ограничена. Дискутираният по-ранен зид „М–М“ и предположението, че останалите стени на сградата са повторени и съответно унищожени от по-късния масивен градеж от следващия период, позволяват ранният булевтерион на Сердика да се възстанови като правоъгълна сграда с приблизителни размери 25 x 20 m (обр. 9–10). Входът вероятно е бил от север по аналогия със следващите два периода (вж. по-долу). Интересно е да се отбележи, че същинската заседателна зала (без магазините) на булевтериона (одеон) на Никополис ад Иструм е с подобни размери – около 23 x 21 m (Дремсизова-Нелчинова 1987, 21, фиг. 2). Близки са и размерите на булевтериона (одеон) на Филипопол (Топалилов 2012, 221, обр. 4). През първия период е по-вероятно да се предположи използването на дървена конструкция за седалките във вътрешността (обр. 9). Предвид вероятното увеличаване на дебелината на стените на сградата през втория период, е допустимо оформянето на кавеа с полуконични сводове, поддържаща седалките (обр. 10). Подобно решение е засвидетелствано в Сердика при сградата на театъра от края на II–началото на III век (Velichkov 2014, 249–251). Няма причина една от най-важните об-

Обр. 6. Изглед към източната част на булевтериона (по Иванов, Бобчев 1964, 21, обр. 17)
Fig. 6. View to the eastern part of the bouleuterion (after Иванов, Бобчев 1964, 21, обр. 17)

ществени сгради, какъвто е булевтерионът, да не е била снабдена също с подобна конструкция.

III период. През третия период е изградена известната от разкопките през 1952–1953 г. сграда на булевтериона със стени в *opus mixtum*, стъпващи върху квадров цокъл (обр. 1–2, 4, 8). Спорните моменти тук са наличието и видът на вътрешната конструкция на сградата, нейният вход и датата на нейното изграждане. Всички автори са съгласни, че първоначалната сграда не е имала солидно изградена кавеа, поддържаща мраморните седалки, а същата е добавена в следващия период. Разликите между мненията на изследователите са по отношение на хронологията. Според арх. Ст. Бояджиев и В. Динчев булевтерионът без кавеа е по-ранен и се отнася най-общо към края на II–първата половина на III в. Според Т. Иванов и арх. С. Бобчев тази сграда е от последната четвърт на III в. В съответствие със схващането, че през този период булевтерионът не е имал масивна кавеа, всички изследователи приемат, че неговият единствен (главен) вход е от юг.

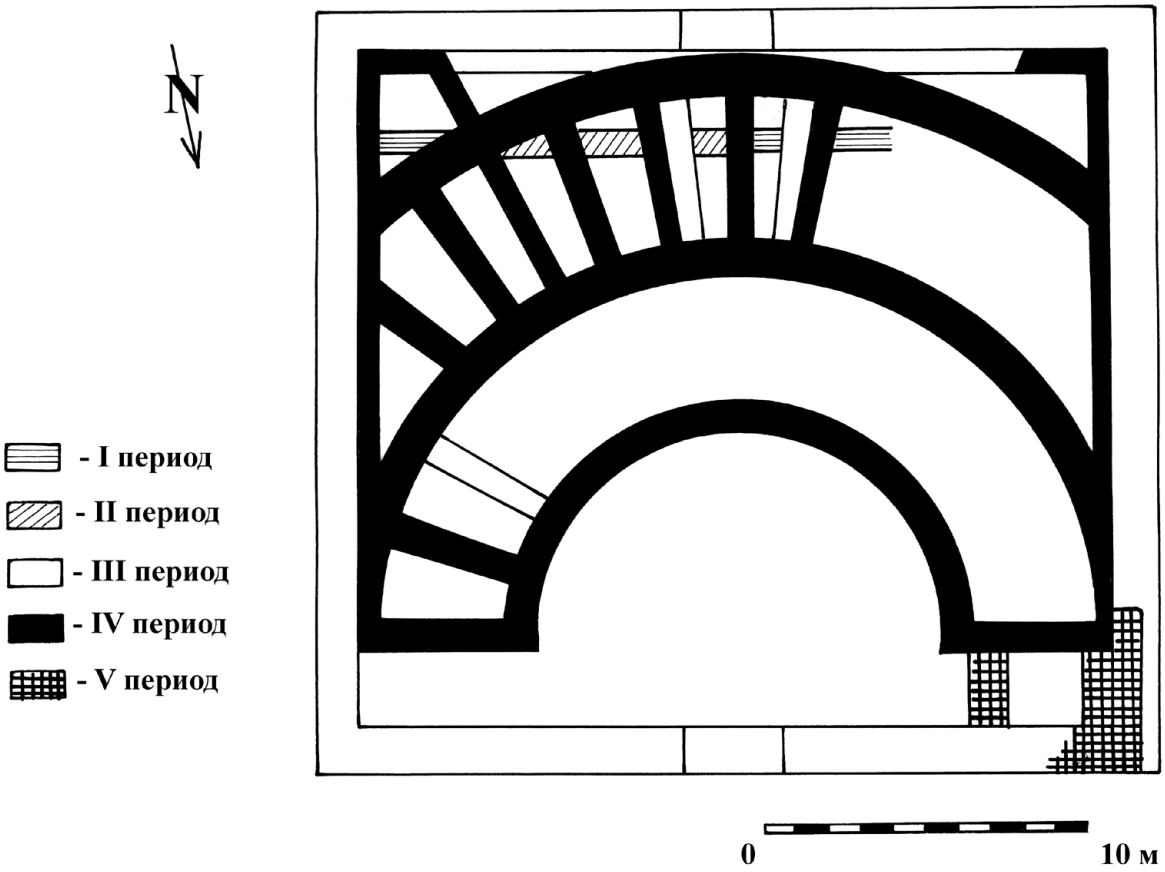
Срещу изложените мнения могат да се приведат различни аргументи. Изграждането на масивната сграда в *opus mixtum* върху квадрови блокове може да се датира в последната четвърт и дори към края на III в. В публикацията няма информация за открити находки, които да се свържат с нейното изграждане в посочения вид. Не са установени и подови/ ходови нива със съответна стратиграфия, които да подпомогнат датировката. Градежът на булевтериона намира много точен паралел в градежа на амфитеатъра на Сердика, чието изграждане се отнасякъм края на III в. (Velichkov 2014, 256–257). Тухлената зидария при южния вход и по ъглите на сградата е идентична на градежа на арената на амфитеатъра, както и на тухления градеж от първия период на предполагаемата епископска базилика на Сердика, отнесен към началото на IV век (Ivanov 2016, 396). Наличието на счукана строителна керамика в хоросановия раз-

Обр. 7. Две долепени радиални стени при южния вход на булевтериона (по Иванов, Бобчев 1964, 23, обр. 21)
Fig. 7. Two radial walls built alongside one another at the southern entrance of the bouleuterion (after Иванов, Бобчев 1964, 23, обр. 21)

твор също е индикация за по-късна дата. Увеличеният обем на булевтериона има за резултат изместване на южната му стена с около 3,60 m на юг, редуцирайки по този начин първоначалната ширина на преминаващия южно от сградата декуманус (улица „E“ по Т. Иванов и арх. С. Бобчев). Подобна намеса в градоустройствената планировка не се наблюдава поне до средата на III в. Изложените аргументи според мен говорят убедително в полза на по-късното изграждане на булевтериона в разглеждания увеличен обем – в последната четвърт или дори към края на III в.

Противно на изразеното от другите проучватели становище съм на мнение, че вътрешното пространство на булевтериона през този период е било оформено с масивна кавеа, поддържаща седалките. По-горе беше отбелязано, че външният полукръгъл зид на по-късната кавеа разрушава стената с дебелина 0,80 м, долепена от вътрешната страна на южната стена на сградата (вж. Иванов, Бобчев 1964, 21,обр. 17; срв. тук обр. 6), което означава, че въпросната стена е по-ранна от изградената впоследствие дъговидна стена на кавеата. Този долепен до южната стена зид трябва да се свърже с първоначалното вътрешно оформяне на сградата на булевтериона от този период. От двете страни на южния вход са установени две радиални стени с дебелина от 0,80 m, „допрени с фуга до петата и седмата радиална стена и до външната и средната дъговидна стена“ на по-късната кавеа (обр. 1–3, 8). Същите са интерпретирани като подсилване на конструкцията в тази част, извършено вероятно още в хода на изграждането на кавеата, като по този начин „своевременно е бил подобрен планът“ (Иванов, Бобчев 1964, 23). Допуснатата от авторите нужда от подсилване на още неизградената напълно кавеа няма

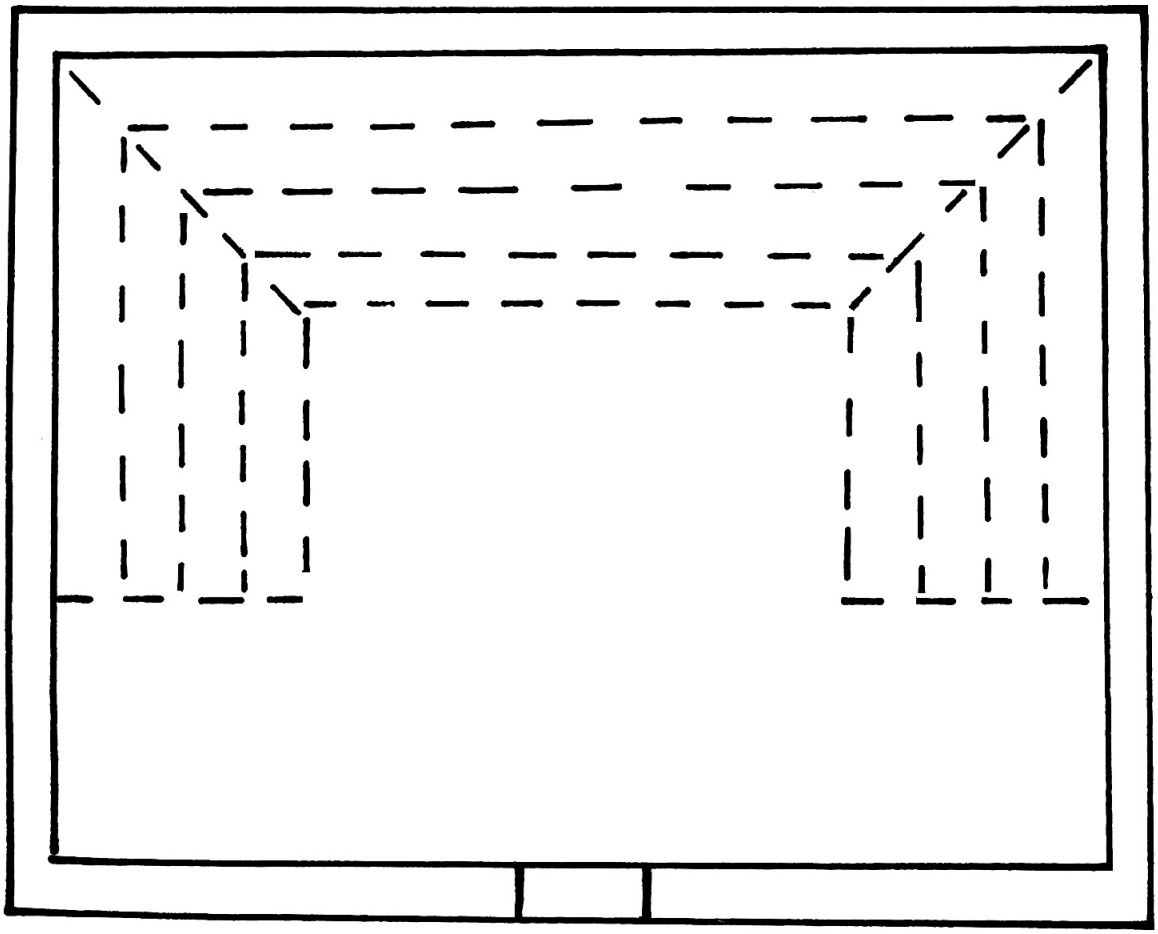

Обр. 8. Строителни периоди на булевтериона на Сердика
(автор М. Иванов върху плана на Иванов, Бобчев 1964, Табл. III)
Fig. 8. The construction periods of the bouleuterion of Serdica
(drawing M. Ivanov according to the plan of the building after Иванов, Бобчев 1964, Табл. III)

никакви основания. Радиалните стени на сердикийския булевтерион са изградени на необичайно близки отстояния една от друга, което предполага значителна здравина на носещата конструкция. При булевтерионите (одеони) на Никополис ад Иструм и Филипопол например разстоянието между радиалните стени е почти два пъти по-голямо (вж.Бобчев 1948, 117, обр. 85; Дремсизова-Нелчинова 1987, 21, фиг. 2; Топалилов 2012, 221, обр. 4). Значително е и отстоянието между радиалните стени на театъра и амфитеатъра на Сердика (Velichkov 2014, 253).

Арх. Ст. Бояджиев интерпретира двата радиални зида на фуга с оформянето на нов полуконичен свод във връзка с възстановената функция на южния вход и повдигането на неговото ниво. За целта той допуска демонтиране на разположения между тях радиален зид и двата полуконични свода източно и западно от него, за да се създаде възможност за достъп от входа към вътрешността на сградата през новоизградения проход. Това предположение също е неприемливо. От публикуваната фотодокументация (Иванов, Бобчев 1964, 21–22, обр. 17, 19) се вижда, че нивото на радиалния зид, разположен точно срещу входа, е по-високо от неговия праг, което затруднява нормалния достъп на хора от входа към вътрешността на сградата (обр. 4, обр. 6). Също така остава неясно защо е било необходимо да се разрушава стабилната конструкция на кавеата само за да се отвори отново южния вход вместо да бъде възстановен отново северният вход.

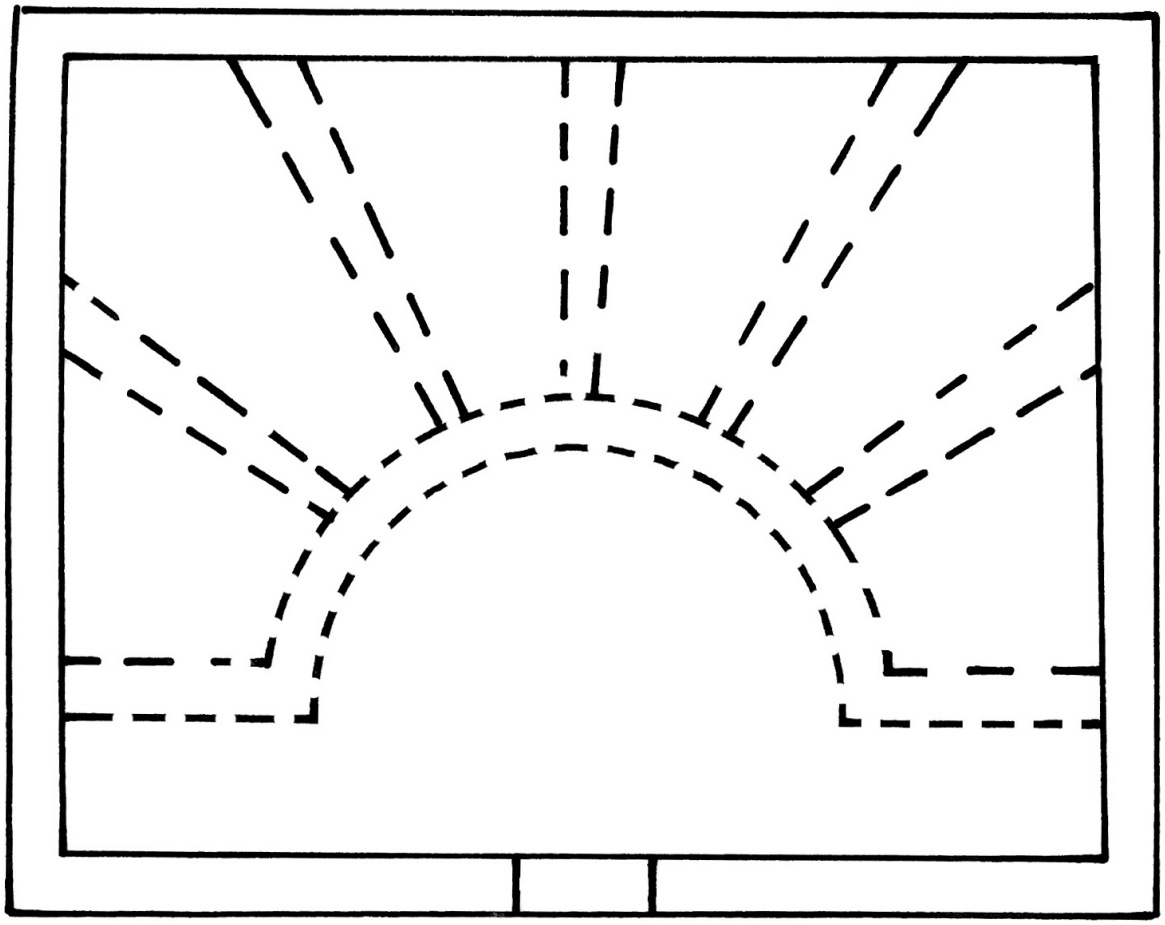
В. Динчев не коментира конкретно радиалните стени на фуга, но разглежда ситуацията с южния вход в бележка под линия (Динчев 2010, 33, бел. 15). Той правилно отбелязва, че ка-

Обр. 9. Булевтерионът на Сердика. План на първи период, втора третина на II век – 170 г. (автор М. Иванов)
Fig. 9. The bouleuterion of Serdica. Plan of the first building, second third of the 2nd century AD – AD 170 (drawing M. Ivanov)

менните плочи северно от повдигнатия праг на южния вход стъпват върху крайния дъговиден зид на кавеата. С оглед на това е изразено мнението, че „тази стена поначало е била без или с незначителна суперструкция, тъй като е опорна за петите на полуконичните сводове“, от което следва, че южният вход е функционирал едновременно с кавеата. В своя коментар В. Динчев не взема предвид оригиналното ниво на входа от времето на изграждане на южната стена, което се намира почти 1 m по-ниско. От снимките (Иванов, Бобчев 1964, 21–22, обр. 16, 17 и 19) ясно се вижда, че запазеният във височина градеж на външната дъговидна стена на кавеата и на зида, намиращ се в оста на южния вход, е на нивото на горния, по-късен праг и дори малко над него (обр. 4, 6). Следователно първоначалният южен вход наистина е бил „запушен“ от изграждането на кавеата и елиминиран до един следващ период.

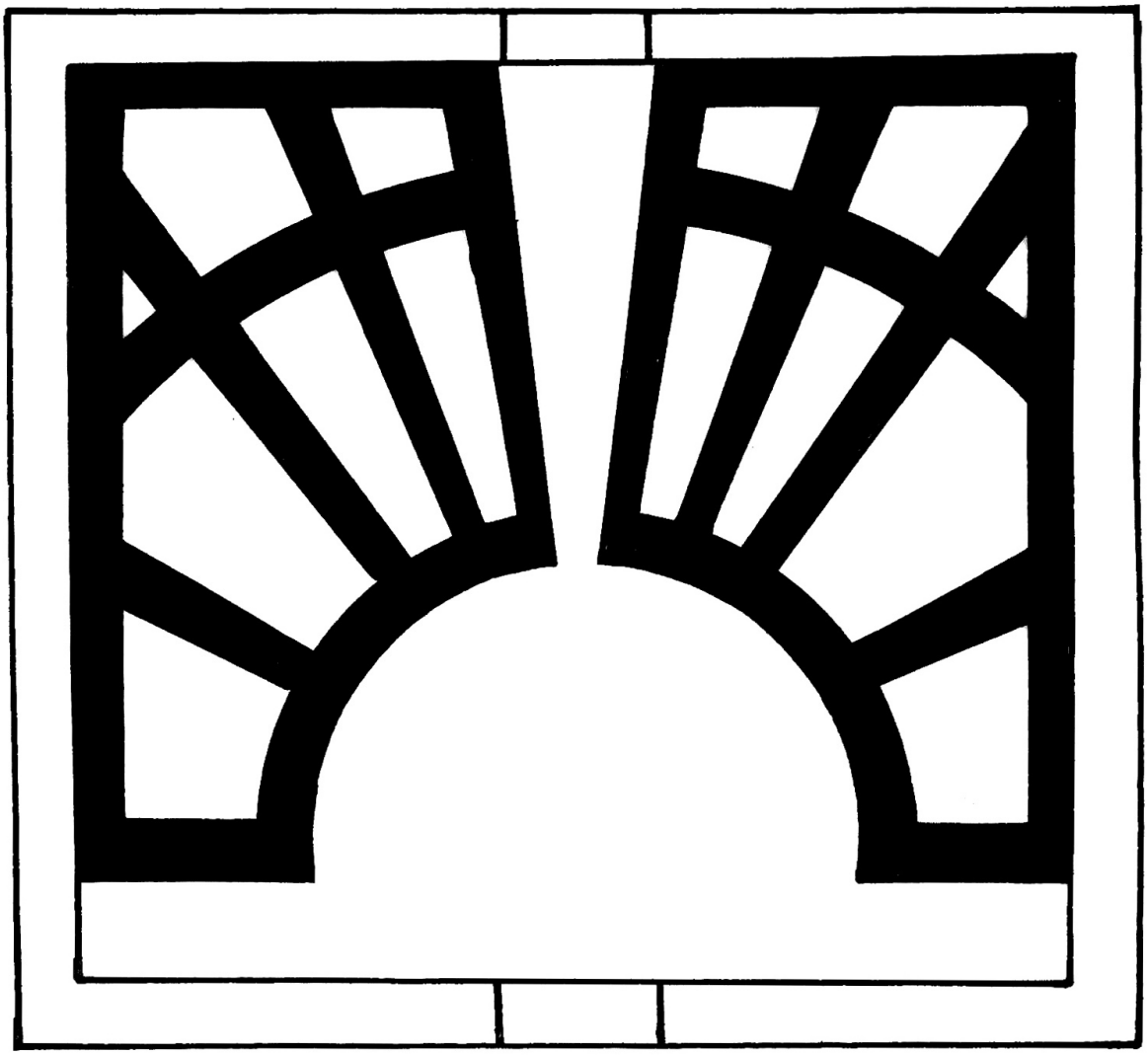
Изложеният по-горе коментар на изразените от различните изследователи мнения показва, че предложените от тях интерпретации не обясняват задоволително присъствието на въпросните два радиални зида, изградени на фуга. Тук ще напомня, както беше отбелязано по-горе, че между средния и вътрешния дъговиден зид е регистриран още един радиален зид на фуга с идентична дебелина от 0,80 m (Иванов, Бобчев 1964, табл. III; вж. тук обр. 2). Този зид не е коментиран от никого и дори не е споменат в текста на проучвателите. С оглед на гореизложено съм на мнение, че споменатият зид по вътрешното лице на южната стена на булевтериона и разгледаните три радиални зида на фуга са части от конструкцията на по-ранна кавеа

Обр. 10. Булевтерионът на Сердика. План на втори период, края на II – последната четвърт на III век (автор М. Иванов)
Fig. 10. The bouleuterion of Serdica. Plan of the second building, end of the 2nd – last quarter of the 3rd century AD (drawing M. Ivanov)

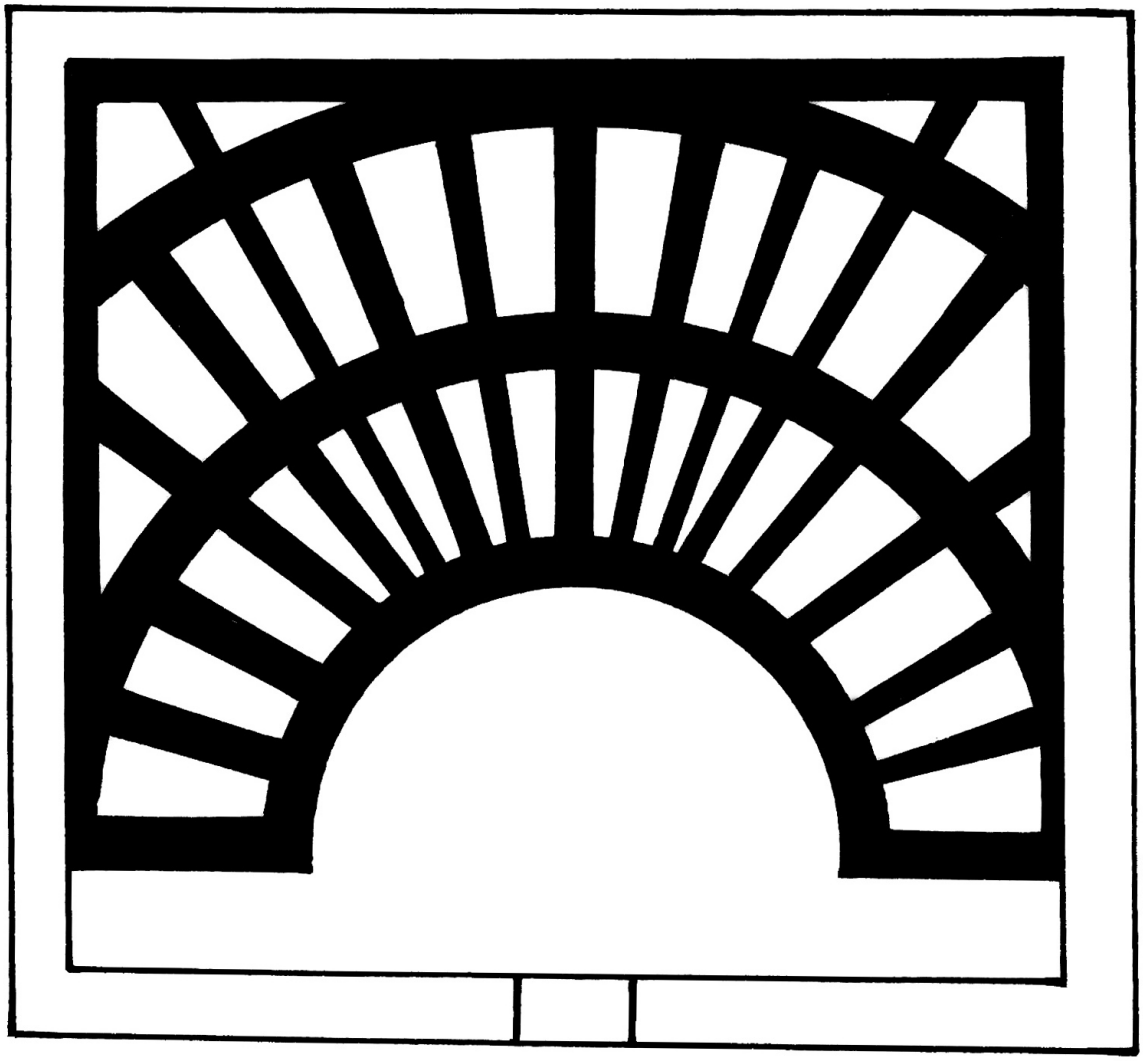
(обр. 8). Същата е изградена заедно с разширената сграда на булевтериона в *opus mixtum* от последната четвърт/ края на III век. В полза на това твърдение е еднаквата дебелина на всички тези стени (0,80 m) и фактът, че двете радиални стени между средната и външната стена на по-късната кавеа фланкират точно двете страници на южния вход, който е функционирал по това време. Оформеният между тях проход и/или полуконичен свод е бил използван за достъп до вътрешността на булевтериона. Може да се допусне, че част от разположените на изток от южния вход радиални стени на тази по-ранна конструкция на кавеата са били повторени съответно от втората и четвъртата радиални стени на по-късната конструкция, които са с идентична дебелина от 0,80 m. Това би дало логично обяснение на иначе необичайното решение на конструкцията на следващата, по-късна кавеа с различни по дебелина основи. Една възможна възстановка на плана на сградата от третия период предлагам на обр. 11. Дали изграждането на по-късните радиални стени е станало върху основата на по-ранните или последните са били премахнати изцяло е почти невъзможно да се каже от наличната публикувана информация. В тази връзка може да се отбележи, че при някои от снимките (Иванов, Бобчев 1964, 21–22, обр. 17–18; срв. тук обр. 6) в долната част на четвъртия радиален зид се регистрира известна разлика в градежа, което би могло да е указание в подкрепа на изказаното предположение.

Отделен коментар изисква проблемът за достъпа до сградата. Повечето изследователи приемат за главен входът от юг или най-малкото не коментират възможността за алтернати-

Обр. 11. Булевтерионът на Сердика. План на трети период, последна четвърт на III – началото на IV век (автор М. Иванов)
Fig. 11. The bouleuterion of Serdica. Plan of the third building, last quarter of the 3rd – beginning of the 4th century AD (drawing M. Ivanov)

вен достъп. Арх. Ст. Бояджиев е единственият, който предполага главен вход от север и то за втория (според него) период, когато не е функционирал южният вход. В случая подкрепям неговото мнение и приемам, че от север е съществувал вход, от който се е запазила само незначителна част от тухления градеж на западната страница (обр. 2). Както беше отбелязано по-горе, ширината на този вход всъщност е по-голяма от тази на южния. Начинът му на оформяне показва, че той е синхронен на сградата и най-вероятно е функционирал едновременно с южния вход. При подобна реконструкция може да се предположи, че главният вход на булевтериона е бил от север, а южният е използван като допълнителен. Повечето известни сгради на градския съвет имат съответното архитектурно оформяне и вход откъм орхестрата или от двете ѝ страни, което е отбелязано още от проучвателите (Иванов, Бобчев 1964, 25–26). Редки са случаите на достъп откъм кавеата. В случая със Сердика може да се изтъкне, че пред северната фасада на булевтериона вероятно преминава значителна улица, т.нар. декуманус „Найсус“ с ширина 6,36 m (вж. Stančeva 1987, 66–67; Динчев 2011, 68), докато тангиращата от юг артерия (т.нар. улица „E“) има ширина около 3,50 m по това време и дори няма запазена настилка. Степенува-

Обр. 12. Булевтерионът на Сердика. План на четвърти период, началото на IV – края на IV, началото на V век (автор М. Иванов)
Fig. 12. The bouleuterion of Serdica. Plan of the fourth building, beginning of the 4th – end of the 4th, beginning of the 5th century AD (drawing M. Ivanov)

нето на важността на улиците според тяхната ширина и устройство има отношение към важността на входа на булевтериона. В дадения случай този аргумент дава приоритет на северния вход пред южния. Тези косвени аргументи позволяват да се лансира твърдението, че през тук предлагания III период булевтерионът вероятно е имал поне два входа – южен и северен, като последният е бил главният.

IV период. Следващият период във функционирането на булевтериона се свързва с оформянето на нова масивна кавеа във вътрешността на сградата (обр. 8, 12) и се приема от всички изследователи, макар и с различия в хронологическата му атрибуция. Тук бих подкрепил една малко по-късна дата в началото на IV век в унисон с мнението на Т. Иванов и арх. С. Бобчев. Реални податки за хронологията на този период няма. Приликата в градежа на стените на по-ранната и по-късната кавеа (вж. Иванов, Бобчев 1964, 23, обр. 21; срв. тук обр. 7) е аргумент в полза на близката им хронология. Общата политическа и икономическа ситуация и данните за развитието на града в периода от началните десетилетия на IV век също подкрепят подобна хронология.

Затварянето на южния вход от конструкцията на новата кавеа е наложило, според проучвателите, оформянето на нов вход от запад, откъм предполагаемата ареа на площада. В. Динчев подкрепя това мнение с допълнението, че и южният вход продължава да функционира. За разлика от тях арх. Ст. Бояджиев предполага вход от север. По-горе беше показано, че няма основания да се предполага функционирането на южния вход през този етап от съществуването на булевтериона. Подкрепям становището на арх. Ст. Бояджиев, че входът е бил от север с уточнението, че не става въпрос за оформянето на нов достъп, а продължава използването на главния вход от предния период. Наличието на входове от запад и изток е възможно, но за това няма достатъчно сигурни данни.

Тук е мястото да се коментира какво е наложило игнорирането на съществуващата кавеа и изграждането на нова, по-масивна такава в обема на същата сграда. Единственото възможно обяснение е нуждата от увеличаване на местата във вътрешността на булевтериона.[1] По какъв начин е постигнато това предвид еднаквия обем на сградата, ограничен от външните стени? Пресичането на (част от) по-ранните радиални стени от по-късната конструкция на кавеата може би е индиректно указание, че по-ранната кавеа е била с по-малък наклон от юг към север, респективно не е имала среден полукръгъл зид. Тази особеност е наложила при новата конструкция по-ранните дъговидни стенни да бъдат заменени с нови, по-масивни такива. Радиалните стени, които съответствали на новия архитектурен план, били преизползвани, а останалите – елиминирани от новия градеж.

По-малкият наклон на конструкцията на кавеата предполага по-малка полезна площ, върху която да се разположат седалките. Увеличаването на броя на седящите места в булевтериона през четвъртия период е постигнато най-вероятно чрез по-голям наклон на кавеата от юг към север. Последното вероятно е причината за значителния брой радиални стени, разположени на необичайно близко отстояние една от друга.

V период. Последният документиран период от функционирането на сградата може да се свърже с промените на северната фасада (най-вече северозападния ъгъл) и оформянето отново на вход от юг с повдигнато вече прагово ниво (обр. 5, обр. 8). Според В. Динчев сградата на булевтериона не е функционирала много дълго след изграждането на масивната кавеа. Останалите автори не се ангажират с определяне на продължителността на този последен период. Допуснатото от арх. Ст. Бояджиев изграждане на нов полуконичен свод, свързан с новото отваряне на входа от юг, предполага, че сградата е продължила да функционира като булевтерион и през този период.

Редица факти позволяват тези виждания да бъдат оспорени. По-горе изтъкнах, че, въпреки повдигнатото ниво на новия праг на южния вход, радиалният зид, намиращ се в оста на вратата е запазен малко по-високо от нивото на прага, което препятства достъпа до вътрешността на сградата (срв. обр. 4, обр. 6). Подобно решение е недопустимо за сграда с представителна официална функция, още повече ако се приеме наличието и на алтернативни входове от север и евентуално от запад. Отварянето на южния вход има смисъл само след разрушаването на конструкцията на кавеата и по-скоро може да се свърже с времето, когато булевтерионът вече е загубил функцията си на такъв. Нивото на прага е повдигнато значително, а използването на преупотребени каменни плочи, каквито са налице при новото оформяне на южния вход, е засвидетелствано в Сердика за един по-късен период, най-малкото от края на IV век.[2] Към значително по-късна дата насочва и предполагаемото ниво на улица „Е“. Кавеата на булевтериона

---

1 Възможно е например първоначалната кавеа да е била разрушена от природен катаклизъм. Подобно допускане предполага и съответно разрушаване на външните стени на самата сграда, за което няма информация.

2 Наблюдения на автора при проучванията във връзка с изграждането на метростанция „Сердика 2“.

(и самата сграда) е възможно да е пострадала сериозно или да е разрушена от природен катаклизъм. Податки за такъв има в последната четвърт на IV, около средата на V и в края на VI в., когато са разрушени и преустроени редица други обществени сгради с масивна конструкция (срв. Иванов 2011, 318; Ivanov 2016, 395–396; 2018, 118). Преизграждането на северозападния ъгъл на сградата и оформянето на необичайно за булевтерион помещение е по-логично да се свърже с този по-късен период от нейното функциониране, когато вероятно същата е използвана за други цели. Институцията на градските съвети все още функционира през IV век, след което прогресивно запада заедно със съсловието на *curiales*. За градовете в диоцеза Тракия данни за градски съвети има до края на IV век, а в Илирик – до средата на V век (Велков 1959, 69; Dintchev 2018, 362). Тенденциите към промяна в административното управление на градовете вероятно имат връзка с последния етап от функционирането на сердикийския булевтерион като такъв, макар че трудно могат да се вместят в точно дефиниран хронологически период. Предвид документираните промени в архитектурния облик на разглежданата сграда и наблюденията върху късноантичното археологическо наследство на Сердика, смятам, че настъпването на този последен период може да се постави не по-рано от началото на V век. Представените наблюдения и критичния преглед на изразените от изследователите мнения показва, че булевтерионът вероятно е функционирал като такъв в течение на достатъчно дълъг период от време поне докъм края на IV в..Археологическите данни са недостатъчни за по-коректно изясняване функцията на сградата след това. Изградената върху нейните останки масивна сграда от началото на XX в. е унищожила напълно следите от най-късния период на обитаване, който вероятно може да се отнесе към втората половина на V–VI в..

Цитирана литература:

Бобчев, С. 1948. Нови данни за „одеона“ в Nicopolis ad Istrum. *Разкопки и проучвания* 1. София: Българска академия на науките, 116–125.

Бояджиев, Ст. 2002. Сердика (Serdica). Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II–VI в. В Иванов, Р. (ред.) *Римски и ранновизантийски градове в България* 1. София: Иврай, 125–180.

Велков, В. 1959. *Градът в Тракия и Дакия през Късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали.* София: Българска академия на науките.

Динчев, В. 2010. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през Късната античност: Serdica. *Археология* 51.3–4, 24–40.

Динчев, В. 2011. Към характеристиката на градоустройството на Сердика. *Археология* 52.1, 61–77.

Динчев, В., Гатев, Й. 1999. Разкопките при археологическия музей в София. *Археология* 40.3–4, 49–61.

Дремсизова-Нелчинова, Цв. 1987. Театърът в Никополис ад Иструм. *Годишник на НИПК* 4, 13–24.

Иванов, М. 2011. Обект „Метростанция 8–II“, гр. София, античен период. *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* София, 316–319.

Иванов, М. 2020. *Сердика от Клавдий до Хадриан*. Разкопки и проучвания 45. София: Национален археологически институт с музей.

Иванов, Т., Бобчев, С. 1964. Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952–1953 г. В Герасимов, Т. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания* 1. София: Българска академия на науките, 9–58.

Станчева, М. 1989. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. В Велков, В., Иванов, Т., Станчева, М. (ред.) *Сердика. Археологически материали и проучвания* 2. София: Българска академия на науките, 6–36.

Топалилов, И. 2012. *Римският Филипопол 1. Топография, градоустройство и архитектура*. Велико Търново: Фабер.

Dintchev, V. 2018. Town and Church in Late Antiquity. Architectural and Urbanistic Dimensions. In Vagalinski, L., Raycheva, M., Boteva, D., Sharankov, N. (eds) *Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference "Cities, Territories and Identitites"*, Plovdiv 3rd–7th October 2016 (Bulletin of the National Institute of Archaeology 44). Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 357–370.

Ivanov, M. 2016. Two Early Christian Basilicas in Serdica: New Archaeological Data. In Brandt, O.,Fiocchi Nicolai, V.,Castiglia, G. (eds) *Acta XVI Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*. Romae 22–28. 9. 2013. Citta del Vaticano: Pontificio Instituto di Archeologia Cristiana, 394–404 (Studi di Antichita Cristiana 66).

Ivanov, M. 2018. Function, Chronology and Urban Features of the Early Christian Cult Architecture in Serdica. In *International Scientific Conference "The Basilica of St. Sofia during the Transition from Paganism to Christianity"*, Sofia, March 11–13, 2014 (Сердика–Средец–София 7). София: Фабер, 102–129.

Ivanov, M. 2021. From Timber to Fortification: Development of Serdica from Claudius to Marcus Aurelius. In Raycheva, M., Steskal, M. (eds) *Roman Provincial Capitals under Transition*. Proceedings of the International Conference held in Plovdiv 04–07.11.2019. Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Instituts 61. Vienna: Holzhausen Verlag GmbH.

Stančeva, M. 1987. Serdica au Ier–IVes. de notre ère a la lumiére des dernier recherches archéologiques. *Известия на археологическия институт* 37, 61–74.

Velichkov, Zh. 2014. The Antique Theatre and the Amphitheatre of Serdica. In Vachkova, V., Dimitrov, D. (eds) *Serdica Edict (311 AD). Concepts and Realization of the Idea of Religious Toleration*. Sofia: Tangra TanNakRa, 249–260.

The *bouleuterion* of *Serdica*

Mario Ivanov

(summary)

The building of the council house in *Serdica* was excavated in 1952–1953 and the archaeological report was published 11 years later by T. Ivanov and S. Bobchev. The authors distinguish two chronological periods (fig. 1). The first *bouleuterion* (period "A") was a large building in *opus mixtum*. The entrance was from south and the interior was empty. This period is dated to the last quarter of the 3rd century AD. At the beginning of the 4th century AD (period "B"), a solid *cavea* built in *opus mixtum* is added in the interior that barred and closed the original south entrance. In the northeastern and northwestern corners, two rectangular rooms of unknown purpose are also added

(figs. 1–2). Two new entrances are opened at the northern parts of the eastern and western walls. At some unknown moment the level of the south entrance is set 0.40 m higher (fig. 5). Two additional walls are added alongside the fifth and seventh radial walls of the *cavea* for extra stability of the vault construction in front of the entrance (figs. 1–3, 7). According to the authors this repair is done during the construction work of the *cavea*.

Almost 40 years later St. Boyadzhiev criticizes the previous opinion and proposes three chronological periods. According to him the first *bouleuterion* coincides with the building of the period "A" of T. Ivanov and S. Bobchev but is dated earlier, to the reign of Marcus Aurelius. At that time St. Boyadzhiev presumes a wooden construction of the seats in the interior. During the second period a solid *cavea* is built in the interior. The south entrance is ignored in that reconstruction of the building and a new one is opened in the middle of the northern wall. This improvement is dated to the reign of Aurelianus. The last period is placed in the beginning of the 4th century AD. At that time the northern wall is destroyed for unknown reasons and is rebuilt without entrance, but with two rectangular rooms at both corners presumably used as stores for the town archive. During the reconstruction works the south entrance was reopened with higher level of the threshold.

V. Dinchev is the last author who comments on the *bouleuterion*. According to him, the first building of the council house should be dated to the 2nd century AD. Unlike the other scholars V. Dinchev differentiates the initial building with the narrower earlier wall discovered under the foundations of the *cavea* (so-called M–M wall, see fig. 1). The larger building of the second period coincides with that of T. Ivanov and S. Bobchev's period "A". Its chronology, however, is different: end of the 2nd – beginning of the 3rd century AD. The *bouleuterion* with solid *cavea* presents the third period of the council house which is dated to the end of the 3rd century AD. According to V. Dinchev the two rectangular rooms at the northwestern and northeastern corners are synchronous with the construction of the *cavea*. During this period the building had entrances from the west, east and south, the last one from ahigher level.

Each of the presented three opinions offers a positive analysis but at the same time ignores some obvious specifics. The publication of the excavation report provides some details that the authors do not take into consideration and even do not mention. The thorough observation of the available archaeological evidence allows the following alternative opinion on the matter.

First period. The excavated earlier stone wall under the *cavea* (figs. 1–3, 8) most probably is the only remnant from the first council house building built in the second third of the 2nd century AD, as it has been suggested by V. Dinchev as well. The width of 0.53 m suggests a lighter construction of the walls over the stone masonry, most likely of mud-bricks. The discovered pieces of stucco decoration and the coins of Antoninus Pius and Marcus Aurelius probably belong to that period. The interior of the building could be reconstructed with wooden benches along the walls (fig. 9). The building was destroyed by the Costoboc's raids in AD 170.

Second period. Unlike the other authors, I propose that the next *bouleuterion* building , rebuilt in the end of the 2nd – beginning of the 3rd century AD, has the same dimensions and more solid masonry. The new council house uses the foundations of the previous one. According to a plan published by T. Ivanov and S. Bobchev, the earlier wall is thicker in the middle part – ca. 0.70 m (see fig. 3). Several other buildings from the end of the 2nd century AD are rebuilt over the foundations of earlier walls, which seems a common practice at the time. This observation supports the proposed chronology of the second *bouleuterion*. Having in mind the stronger construction of the walls it is quite possible to presume a solid *cavea* inside (fig. 10), similar to that of the synchronous theatre of Serdica, for example.

Third period. The period coincides with the new larger council house built in *opus mixtum* (T. Ivanov and S. Bobchev's period "A"). It should be dated to the last quarter or the end of the 3rd

century AD. There are enough arguments to suppose a stone *cavea* inside the *bouleuterion*. The construction of the later, more solid *cavea,* cuts an earlier wall running along the southern wall of the building (fig. 6). This detail is clearly visible on the published excavation photos. Three of the radial walls of the *cavea* are not synchronous with it because of the detected gaps between their ends and the semicircular walls of the *cavea* (figs. 1–3, 8). All authors considered these walls as posterior added for stability purpose. In fact the three radial walls and the southern wall under consideration are most probably the only remaining parts of the earlier construction of the *cavea*, synchronous with the outer wall of the building (fig. 11). The *bouleuterion* has at least two entrances: from south and north. The northern entrance is slightly wider and opens to the more important street which makes it the main one.

Fourth period marks the erection of a larger council house, most probably in the beginning of the 4th century AD. The interior of the building is rearranged. A new, more solid construction is built (figs. 4, 12) probably supporting a steeper surface that ensures more space for an increased number of seats. The southern entrance is barred by the new *cavea* and closed (fig. 5). The northern still functions as the main one. Additional entrances from the west and the east are probable but there is no explicit archaeological evidence for their existence.

Fifth period. After the end of the 4th – beginning of the 5th century AD the *bouleuterion* most probably lost its function as a council house. The decline of the *curiales*' order in the first half of the 5th century AD is also in favour of the presumed functional changes of the building. The construction of the *cavea* is damaged possibly by an earthquake. The use of the southern entrance with a higher threshold level could be placed at that time, as well as the opening of a new entrance from the west. The northern wall is rebuilt with unusual rectangular rooms at the corners. The exact function of the building at that time is unclear as well as its duration. Its existence, at least, in the 6th century AD is acceptable, although all synchronous remains are destroyed by modern constructions.